

Гаданімія г. Полацка ў рэтраспектыве часу (XIV - XXI ст.)

У апошнія дзесяцігоддзі з боку лінгвістаў, гісторыкаў і краязнаўцаў значна ўзрасла ўвага да вывучэння ўрбанонімаў Беларусі. Вялікі пласт унутрыгарадскіх назваў складаюць гадонімы - назвы лінейных аб'ектаў (вуліц, праспектаў, завулкаў і інш.). Краязнаўства разглядае іх як помнікі культуры горада, якія ўвабралі ў сябе асаблівасці гістарычнага развіцця рэгіёна і менталітэт яго насельніцтва.

Самыя старажытныя полацкія ўрбанонімы зафіксаваны ў дакументах, якія датуюцца XIV ст. [5, с. 12]. На той час галоўнай тапанімічнай мадэллю з'яўляўся невялікі тапонімны аповед апісальнага характару, у аснову якога былі пакладзены назвы найбольш значных аб'ектаў. Імі на працягу стагоддзяў з'яўляліся храмы і манастыры, якія выступалі арыенцірамі на мясцовасці: "...на своем месте оу святое Софье", "...дал есми великаму Иоану Предтечи у Остров сеножатку между дорогами Бобыницкою а Воронацкую верхъ Савина ручья...", "...и взяли есмы тотъ монастырь святого Николы на Лучне къ нашему подаванью..." [5, с. 12-13]. Прыкладна ў гэты ж час пачала выкарыстоўвацца мадэль адрасавання "вызначальны тэрмін+назва", якая існуе па сённяшні дзень. Да канца XIV - пачатку XV стст. адносіцца пісьмовая згадка першага полацкага гадоніма: "...близко Богоявления святого на Богородицкой улице..." [10, с. 15], у аснову якога была пакладзена назва культывавага аб'екта.

У сярэдзіне XVI ст. гаданімія Полацка ўключала не менш за 6 адзінак: вядомы 4 вуліцы (*Вялікая, Падольная, Ілінская, Пятніцкая*) і 2 завулкі (*Адронаў, Вазнясенскі*) [6, с. 7-8]. У аснову намінацыі дзвюх з чатырох згаданых назваў вуліц пакладзена назва храма, які знаходзіўся на адпаведнай вуліцы і з'яўляўся яе найбольш значным аб'ектам. Дзве іншыя назвы маюць апісальны характар.

У XVII-XVIII стст. яшчэ шырока выкарыстоўвалася мадэль тапонімнага аповеду: *на вуліцы ад царквы Ражаства Хрыстова на дол ку рацэ Дзвіне; завулак ад вуліцы Зарэчнай к царкве Святога Духа; у завулку паміж вуліцамі Баравою і Спаскаю; у завулку з вуліцы Вялікай к рацэ Дзвіне* [3, с. 154-177]. Храмы па-ранейшаму заставаліся прыкметнымі гарадскімі аб'ектамі. У сістэме вулічнага анамастыкона Полацка шматлікімі былі гадонімы, матываваныя назвамі культывавых аб'ектаў (*Спаская, Вазнясенская* і інш.), месцазнаходжаннем

лінейнага аб'екта (*Зарэчная, Падольная*), характарыстыкай самога аб'екта (*Чыстая, Прабойная, Малая* і інш.), назвамі населеных пунктаў, у бок якіх яны вялі (*Віленская, Невельская*).

У канцы XVIII ст., калі Полацк увайшоў у склад Расійскай імперыі, гаданімія Полацка налічвала каля 40 адзінак; 1/4 усіх назваў складалі назвы завулкаў, астатнія - назвы вуліц. У першыя дзесяцігоддзі XIX ст. старая гарадская забудова пачала змяняцца, адбыліся першыя перайменаванні вуліц. Вуліца *Вазнясенская* трапіла пад забудову [2, с. 15], аднак сам гадонім не знік, а быў нададзены іншаму лінейнаму аб'екту, які пралягаў у той жа частцы горада, але ў іншым кірунку. З пабудовай Пакроўскай царквы вуліца *Вялікая* была перайменавана ў *Ніжне-Пакроўскую, Ілінская* - у *Верхне-Пакроўскую* і інш. І ў гэтым выпадку ў аснову вулічнай намінацыі была пакладзена назва храма, да якога вялі абедзве вуліцы. У пачатку XX ст. як вынік перайменавання вуліцы *Віцебскай* у Полацку з'явіўся першы мемаратыўны гадонім - вуліца *Аляксандраўская*, названая ў гонар Аляксандра I да 100-годдзя Айчыннай вайны 1812 г. Да гэтага часу полацкая гаданімія захавала старажытныя назвы вуліц: *Вазнясенская* (вядома з XVI ст.), *Невельская, Баравая, Азараўская* (з XVII ст.) і інш. У 1910 г. у Полацку налічваліся 31 вуліца і 1 завулак [7, с. 12-13; 4; с. 287-288].

Цікавым з'яўляецца факт іменавання полацкіх вуліц падчас акупацыі ў Першую Сусветную вайну (люты-лістапад 1918 г.). На нямецкім плане г. Полацка ў чэрвені 1918 г. пазначаны 34 вуліцы і 10 завулкаў, запісаныя лацінкай: *Wokzalnaja-Str., Nizchne-Pokrowskaja-Str., Werchne-Borisoglebskaja-Str.* і інш. Назвы вуліц *Аляксандраўскай, Віцебскай* і *Рыжскай* атрымалі канчатак *-er* (*Alexander-Str., Witebsker-Str., Rigaer-Str.*), некалькі відазмяніліся назвы вуліц *Невельскай* і *Лепельскай* (*Newel-Str.* і *Lepel-Str.*). На нямецкай мове на плане пазначаны назвы вуліцы *Манастырскай* (*Kloster-Str.*) і завулка *Тупога* (*Stumpfe-Gasse*).

Пасля рэвалюцыі 1917 г. асноўным прынцыпам намінацыі лінейных аб'ектаў стаў мемаратыўны. Аднымі з першых у горадзе з'явіліся вуліцы *Леніна, Фрунзэ, Троцкага*. У 1926 г. у Полацку ўжо налічвалася 65 вуліц і 39 завулкаў, з якіх 20 вуліц і 7 завулкаў насілі імёны расійскіх дзяржаўных дзеячаў, пісьменнікаў, адлюстроўвалі паняцці савецкага часу [1, с. 213-215]. Масавое перайменаванне вуліц адбылося 19 студзеня 1938 г., калі прэзідыумам Полацкага гарсавета было прынята рашэнне аб змене назваў 14 вуліц і завулкаў [11]. Гарадская гаданімія згубіла такія складнікі, як вуліцы *Віленская, Балагоўская, Задзвінская*, завулкі *Сіроцінскі, Шпакоўскі* і інш. Тым часам у Полацку з'явіліся вуліцы *Дзяржынскага, Блюхера, Свядлова*, завулкі *Калгасны, Стаханаўскі* і інш. Толькі завулак *Гогалеўскі* змяніў адначасова назву і статус, ператва-

рыўшыся ў вуліцу *Акцябрскую*.

У пасляваенны час Полацк адбудоўвалі амаль што нанова. У вялікай колькасці пракладваліся новыя вуліцы і завулки: *Гвардзейская, Заслонава, Калініна, Кашавога, Матросава, Мічурына, Пакрышкіна, Парыжскай камуны, Партызанская, Ракасоўскага, Чарняхоўскага, Камсамольскі* і інш.

У той жа час у вялікай колькасці змяняліся даваенныя назвы. На вулічных шыльдах увекавечалася памяць воінаў, якія загінулі пры вызваленні г. Полацка: вуліцы *Махіроўскай* было нададзена імя генерал-маёра *Краснова*, вуліцы *Папярочна-Заходняй* - Героя Савецкага Саюза *Сушкова*, *1-ай і 3-ай Інтэрданцкім* - гвардыі падпалкоўніка *Чайко*. Стала традыцыяй называць вуліцы да юбілейных ці памятных дат. Так, пасля святкавання чарговага юбілею вызвалення БССР і г. Полацка на вуліцах горада з'яўляліся новыя шыльды з імёнамі воінаў-вызваліцеляў: у 1965 г. - *А.А. Шанягіна* (былая *Экіманская*), *І.І. Магалашвілі* (былая *Нова-Жалезнадарожная*), у 1969 г. - вуліца *Ізгусты Айтыкава*, у 1969 г. - вуліца *А.Я. Кляшчова* (былая *Красназнамённая*), у 1984 г. - *А.І. Зыгіна* (былая *Себежская*), імя *6-й Гвардзейскай Арміі* (былая *Мінская*), *23-х гвардзейцаў* (былая *Лепельская*). У той жа час увекавечанне памяці Героя Савецкага Саюза, партызанкі, ураджэнкі Полацкага раёна Таццяны Савельеўны Марыненкі адбылося толькі ў жніўні 1970 г. Імем *Тані Марыненкі* была названа новая вуліца па *Ветрынскай шашы*.

Спосаб утварэння назвы вуліцы паводле яе кірунку ці месцазнаходжання, які з'явіўся яшчэ на пачатковым этапе фармавання гадонімаў, знайшоў свой працяг і ў савецкі час. Так, у 1954 г. з'явілася вуліца *Віцебская* (вуліца з такой назвай існавала ў Полацку да 1912 г.), у 1979 г. - *Мінская*, у 1957 г. новая вуліца ў пасёлку *Меліяратыўны* атрымала назву *Меліяратыўная*, а ў 1989 г. новая вуліца ў пасёлку *Спас-Слабада* - *Слабадская*.

У 1961 г. пачалася эра асваення космасу. Даволі хутка касмічная тэматыка ўвасобілася ў сістэме гарадской гаданіміі. Ужо ў жніўні таго ж года вуліца *Лагерная* была перайменавана ў вуліцу *Касманаўтаў*, а завулки *Лагерныя* - часткова ў завулки *Касманаўтаў*, часткова ў завулки *Г.С. Цітова*. Вуліца *Г.С. Цітова* з'явілася ў выніку перайменавання часткі *10-га Лагернага завулка*. У 1968 г. новая вуліца атрымала імя *У.М. Камарова*.

У юбілейным для Полацка 1962 г. пры падрыхтоўцы да святкавання 1100-годдзя заснавання і 150-годдзя Айчыннай вайны 1812 г. адбылося чарговае масавае перайменаванне: у чэрвені частка вуліцы *Дзяржынскага* атрымала імя *Арджанікідзе*, вуліца *Сапёрная* - *Я.П. Кульнева*, вуліца *Громаўская* - *Р.І. Кандраценкі*. У жніўні частка вуліцы *К. Маркса* стала вуліцай *Ю.А. Гагарына* (з 3-ма завулкамі *Ю.А. Гагарына*), вуліца *Артылерыйская* была перайменавана ў *Юбілейную*, а ў выніку аб'яднання вуліц *К. Маркса* і

Арджанікідзэ ў цэнтры Полацка з'явіўся праспект *К. Маркса* - першы і на наступныя амаль 50 год адзіны полацкі праспект.

У развіцці сістэмы полацкіх гадонімаў неаднаразова здараліся выпадкі паўторнага выкарыстання аднаго і таго ж гадоніма. З XIX ст. у Полацку існавала вуліца *Рыжская*, якая ў паслярэвалюцыйны час была перайменавана ў вуліцу *Фрунзэ*. У чэрвені 1959 г. новая вуліца каля чыгункі Полацк-Рыга атрымала назву *Рыжская*, а пазней, у 1976 г., была перайменавана ў вуліцу *Хадкевіча*. У 1938 г. старадаўняя назва вуліцы *Стралецкай* была заменена на *Максіма Горкага*. Праз 51 год, у 1989 г., вуліцы *Стралецкай* была вернута гістарычная назва, а імя *М. Горкага* было нададзена новай вуліцы ў мікрараёне Аэрапорт.

За ўвесь савецкі час толькі некалькі вуліц Полацка былі названы ў гонар выдатных палачан. Пасля рэвалюцыі ў Полацку з'явілася вуліца *Скарыны*. У 1973 г. з'явіліся вуліцы *Фядоры Міронавай* (гераніні Айчыннай вайны 1812 г.) і *Л.П. Касцецкай* (падпольшчыцы). Адзіная ў Полацку вуліца ў гонар воіна-інтэрнацыяналіста, палачаніна *С.І. Гукава* з'явілася ў 1989 г.

З перабудовай абудзілася нацыянальная свядомасць беларусаў, і адразу на вуліцах гарадоў пачалі з'яўляцца шыльды з імёнамі нацыянальных дзеячаў. У Полацку з'явіліся вуліцы *М. Багдановіча*, *І. Буйніцкага*.

Не заўсёды працэс з'яўлення назвы новай вуліцы ці новай назвы вуліцы адбываўся лёгка, без пратэстаў з боку грамадскаці. Так, у красавіку 1990 г. Полацкі гарсавет прыняў рашэнне аб перайменаванні вуліцы *Спартыўнай* у вуліцу *Г.С. Пятрова* (Ганаровы грамадзянін г. Полацка). Аднак ужо праз тры месяцы рашэнне было адменена ў сувязі з пратэстам "пераважнай большасці грамадзян, якія пражываюць на гэтай вуліцы, якая выступіла супраць яе перайменавання" [8].

У 1992 г. Полацкім гарсаветам была прынята "Канцэпцыя перайменавання вуліц г. Полацка", у аснову якой была пакладзена ідэя вяртання вуліцам "пераважна, першапачатковых гістарычных назваў" [9]. З таго часу згодна з гэтай канцэпцыяй гістарычную назву вярнулі толькі вуліцы *Ніжне-Пакроўскай* (у 2008 г.), перайменаваўшы вуліцу *Леніна*, імя правадыра надалі вуліцы *Сака і Ванцэці*, што стварыла складаную сітуацыю не толькі для жыхароў Полацка, але і для турыстаў.

У 1992 г. частка вуліцы *Фрунзэ* была перайменавана ў вуліцу *Ефрасінні Полацкай*, прычым вуліца імя савецкага партыйнага дзеяча засталася ў цэнтральнай, гістарычнай частцы горада. Прападобную Еўфрасінню аддзялялі ад М.В. Фрунзэ амаль восем стагоддзяў, амаль дзесяць гадоў вуліцы, названыя іх імёнамі, раздзяляла чыгунка. Толькі ў лютым 2001 г. полацкі выканкам прыняў рашэнне перайменаваць астатнюю частку вуліцы *Фрунзэ* ў *Ефрасінні Полацкай*. Як на працягу многіх дзесяцігоддзяў вернікі-палачане па частках

вяргалі святых мошчы прападобнай, так па частках у Полацку з'явілася і вуліца імя славугай зямлячкі. З мэтай захавання гістарычнай назвы вуліцы 6-ы завулак *Фрунзэ* быў перайменаваны ў вуліцу *Фрунзэ*.

У апошнія гады полацкія ўлады імкнуцца прытрымлівацца прынцыпаў гістарызму і патрыятызму пры іменаванні і перайменаванні гарадскіх лінейных аб'ектаў. Прыкладам гэтага можа служыць з'яўленне ў 2009 г. на радзіме беларускага першадрукара *проспекта Францыска Скарыны* (былы *проспект К. Маркса*), што спрыяла з'яўленню двух лінейных аб'ектаў з аднолькавай назвай. Сёння ў цэнтры Полацка знаходзяцца паралельныя адно аднаму *проспект і вуліца імя Скарыны*. У 2009 г. у мікрараёне Аэрапорт з'явіўся *проспект дойліда Іаана*, а ў 2010 г. новая вуліца - *Грунвальдская*.

На сённяшні дзень полацкая гаданімія налічвае больш за 360 адзінак, з якіх каля 60 % складаюць мемаратыўныя назвы. Восем полацкіх гадонімаў з'яўляюцца нумаратывамі: *5 Снежня, 11 Ліпеня, 8 Сакавіка, 23-х гвардзейцаў, 2-я Лугавая, 2-я Палявая, 2-я Межавая, 6-й гвардзейскай арміі*. Нумаратыўны прынцып пакладзены ў аснову намінацыі пераважнай большасці завулкаў. Вялікая колькасць вуліц горада мае адначасова аднайменныя завулкі, праезды, і ў адным выпадку - *проспект*. Лідарамі з'яўляюцца вуліцы *Касманаўтаў* (чатырнаццаць аднайменных завулкаў), *Тросніцкая* (адзінаццаць завулкаў і праезд), *Нікіціна* (сем завулкаў). Як і ў іншых гарадах Беларусі, у Полацку востра стаіць праблема рускамоўных і беларускамоўных адпаведнікаў. Так, у савецкі час у горадзе існаваў завулак *Краснознамённы*, які зараз носіць назву *Чырвонасяжны*. Адначасова існуюць гадонімы *Октябрьская* і *Кастрычніцкая*.

У сваім развіцці гаданімія г. Полацка прайшла этапы, характэрныя для ўсіх беларускіх гарадоў, але яе станаўленне мела асаблівасці, абумоўленыя гістарычнымі працэсамі, што адбываліся на полацкай зямлі. Першыя пісьмова зафіксаваныя назвы лінейных аб'ектаў Полацка з'явіліся ў XIV ст. у часы Вялікага Княства Літоўскага. Гаданімічны склад якасна практычна не змяніўся ні ў перыяд уваходжання Полацка ў склад Рэчы Паспалітай, ні ў складзе Расійскай імперыі, змяніўшыся ў большай ступені колькасна. На працягу стагоддзяў у сістэме гадонімаў захоўваліся старажытныя назвы, а новыя ўтвараліся старажытнымі спосабамі. У пачатку XX ст. гаданімія г. Полацка папоўнілася мемаратыўнымі адзінкамі. Не сталі вулічныя шыльды інструментам уздзеяння і прапаганды ні польскіх, ні нямецкіх акупацыйных улад. Найбольшыя змены ў сістэме вулічных назваў адбыліся пасля 1917 г. У савецкі перыяд зніклі ўсе дарэвалюцыйныя полацкія гадонімы, іх замянілі ўніфікаваныя назвы, якія абязлічлілі найстаражытнейшы беларускі горад і пазбавілі палачан-беларусаў уласнай гісторыі. З часу атрымання незалежнасці вядучай стала ідэя вяртання

гістарычных назваў, аднак за 20 гадоў яна была ўвасоблена толькі аднойчы. Актывізаваць працэс арганізацыі гаданімічнай прасторы старажытнага Полацка згодна з агульнапрынятымі прынцыпамі намінацыі магла б грамадскасць, аднак свядомасцю прадстаўнікоў некалькіх пакаленняў палачан яшчэ трывала валодаюць першамайскія вуліцы і мірныя завулки.

Літаратура:

1. Вся Белоруссия. Справочная книга на 1926 г. - Минск: Государственное Издательство Белоруссии. 1926.
2. Дук, Д. Сацыятапаграфічная структура і забудова Полацка ў ХVI-ХУІІІ стст. / Д. Дук // АРСНЕ Пачатак. 2010. -3, - С. 7-61.
3. Дук, Д.У. Полацк і палачане (ІХ-ХУІІІ стст.) / Д.У. Дук. - Наваполацк: ПДУ, 2010. - 180 с.
4. Дэйніс, І.П. Полацкая даўніна / І.П. Дэйніс. - Мінск: Медысонт, 2007. - 330 с.
5. Мезенко, А.М. Имя внутригородского объекта в истории: Об урбанонимах Беларуси XIV - нач. XX в. / А.М. Мезенко. - Мінск: Выш. шк., 2003. - 301 с.
6. Полоцкая ревизия 1552 г. К изданию подготовил И.И. Лаппо. - Москва: Университетская типография, Страстной бульвар, 1905. - 237 с.
7. Путеводитель по городу Полоцку 1910 года: К торжеству перенесения мощей преподобной Евфросинии, княжны Полоцкой, из г. Киева в г. Полоцк / Сост., примеч. и вступ. ст. Л.Ф. Данько, А.И. Судник. - Полоцк: А.И. Судник, 2006. - 48 с.
8. Решение №8 Полоцкого городского Совета народных депутатов от 18 июля 1990 г. // Занальны дзяржаўны архіў у г. Полацку. - Фонд 658. - Воп. 6. - С. 969. -Л. 10.
9. Решение №14-6 Полоцкого городского Совета народных депутатов от 28 мая 1992 г. // Занальны дзяржаўны архіў у г. Полацку. - Фонд 658. - Воп.6. - С. 1020. - Л. 15.
10. Сапунов, А.П. Исторические судьбы Полоцкой епархии с древнейших времен до половины XIX века / сост. и изд. А.П.Сапунов. - Витебск, 1889. - 174 с.
11. Третьяк, И.Д. Улицы нашего города / И.Д. Третьяк // Полацкі веснік. - 2009. - 22 снежня. - № 100 (13630). - С. 4.